

Zeven sleutels tot Sophia, de verborgen God de Moeder in BRES 19 augustus 2010

In tal van oude religies kent men God de Vader, de Moeder en het Kind. Deze drie-eenheid wordt gesymboliseerd door de driehoek. De mensheid stelt zich het goddelijke als Moeder en Kind voor. Later komt het mannelijke erbij.¹ Daarna breekt er een tijd aan dat de Moeder op de achtergrond raakt en zelfs verdwijnt. Haar beeltenissen worden verboden. In westerse religies is zij daarna opvallend afwezig, terwijl zij in het jodendom en het oerchristendom wel degelijk is gekend. Maar zij raakt zoek en verdwijnt uit het bewustzijn. Vandaag de dag keert zij terug en luidt een nieuw tijdperk van Geest en Bewustzijn in. In dit artikel reik ik zeven sleutels aan om haar terug te vinden.

Naast God staat Sophia

Wie is Sophia? God de Moeder draagt overal verschillende namen. In India luidt haar naam Shakti. In het oude Egypte Isis. In oud-Israël heette zij Chokma of Wijsheid. In Griekenland Sophia, wat in het Nederlands Wijsheid geeft. Zij is -ook in het bijbelboek *Genesis*- de kosmische oerkracht die aan het Begin staat en samen met de Vader schept. Als zijn Geest scheert ze in den beginne als Begin over de wateren.² Zij is de oerwijsheid van het Begin. De Sophia. God de Moeder, de betere wederhelft van de Vader of te wel de vrouwelijke kant van God. Ja, u leest het goed: ook in het jodendom en het (joodse) christendom. In de wetenschap spreekt men momenteel van inclusief monotheïsme.³ Deze oudere vorm van monotheïsme komt voor de periode van exclusief monotheïsme waarin Jahwe als enige God en Vader erkend wordt. Dit inclusieve en duale godsbeeld blijft voortleven wanneer de joden in de diaspora worden verstrooid. Het is bekend aan Jezus en de eerste joodse christenen. In apocriefe (verborgen) teksten die onlangs zijn teruggevonden, spreekt een joods-christelijke Jezus Geest en Wijsheid als zijn Moeder aan.

Sleutels tot de tempel van Sophia

Ooit hakte Sophia in haar tempel te Jeruzalem zeven zuilen uit en zij noodde zij eenieder op zoek naar inzicht en wijsheid aan haar tafel uit (*Spr.* 9:1). Maar Sophia wordt uit haar tempel gezet. Direct hierna wordt deze verwoest en gaat Sophia heen. Bij de zoektocht naar Sophia reconstrueerde ik in het op 6 september 2008 verschenen boek *Van Sophia tot Maria. De wedergeboorte van de verborgen Moeder in de 21^e eeuw* aan de hand van een nieuwe interdisciplinaire wetenschappelijke methode die zeven zuilen in een poging haar tempel opnieuw op te bouwen. In dit artikel geef ik zeven sleutels tot de poorten in die zuilen. Poorten die toegang bieden tot het heilige der heilige in haar tempel. Sleutels die een tot nu vergeten en verborgen Sophia kunnen ontsluiten.

Sleutel 1 God en Sophia zijn in wording: het gaat van nul naar een, twee, drie en veel én weer terug

Scheppingsmythen van over de hele wereld tonen sterke overeenkomsten of ze nu uit het oude China, India, Egypte, Griekenland of oud-Israël komen.⁴ Er is een donkere oertoestand, die sommige mystici zoals Jacob Böhme Ongrond noemen. Er ontstaat in die Ongrond een verlangen of eros, om zichzelf te kennen, bewust te worden en te manifesteren. Ongrond wordt Grond.⁵ Wijsheid is de spiegel of het beeld waarin de onzichtbare Ongrond zich in oneindige vormen kan manifesteren.⁶ Sophia is dus in diverse mythen de zichtbare manifestatie van het Heilige, de Ongrond. Zij rijst op uit Ongrond en in haar vormen zich de twee polen: de Vader en de Moeder. Tussen hen ontstaat spanning en leven. Zij krijgen een kind. Sophia is de kracht die de eenheid vanuit de nulfase manifesteert. Vanuit eenheid ontwikkelt zich tweehed en vandaaruit drieheid. Vanuit het androgyne kind ontwikkelen zich volgens het patroon van drieheid in uitbundige veelheid nieuwe scheppingsvormen die de drie-eenheid verder uitstralen. Sophia als zichtbare manifestatie van het heilige ademt uit, maar na verloop van tijd ademt zij ook weer in. Veelheid vloeit weer terug in eenheid.⁷ Zijn er bewijzen dat het grondpatroon in oermythen zich niet alleen in het oude China,

India, Egypte en Griekenland maar ook in oud-Israël toont? Ja die zijn er. Volop. Het eerste vers in Genesis luidt in de huidige bewerkingen, die meer op interpretaties berusten dan dat het letterlijke vertalingen van het Hebreeuws zijn:

In den beginne schiep God de hemelen en de aarde (Gen. 1.1).

Targums zijn Aramese bijbelvertalingen die in de joodse gemeente als vertaling van het oude Hebreeuws mondeling worden uitgesproken nadat de Hebreeuwse tekst is uitgesproken. Waarom is dit nodig? In den vreemde en onder het juk van vreemde overheersers begrijpen de joden hun eigen oude heilige taal het Hebreeuws niet meer. De Aramese overleveringen worden later opgeschreven en rond de Hebreeuwse tekst geplaatst. Zij spiegelen zeer oude en mondeling overgeleverde opvattingen. In de tijd van Jezus zijn targum-vertalingen in oud-Israël en in Galilea bekend en in gebruik.⁸ Wat zeggen de diverse overgeleverde targums over Genesis vers een? Je leest er onder andere:

*Met **Begin** schiep God de hemelen en de aarde* (Gen. 1.1).

Daarvoor stond er:

*Met **Wijsheid** schiep God de hemelen en de aarde.*

In targums is Sophia naast scheppergod Jahwe aanwezig. Soms als Woord, soms als Begin, soms als Wijsheid, soms als Glorie, soms als de Geest van God, soms als de Shekina van Jahwe. We kunnen ervan uitgaan dat Sophia of Wijsheid in latere bewerkingen van bijbelteksten die moeten voldoen aan het latere exclusieve monotheïsme van de eindredacteuren, is wegvertaald met Begin. **Met *Begin* schiep God de hemelen en de aarde.** Vervolgens wordt Begin of Sophia wegvertaald met: ***In den beginne schiep God de hemelen en de aarde.***⁹

Dit duale godsbeeld is niet alleen in wijsheidsteksten in de bijbel behouden maar is volop aanwezig in gnostisch-christelijke teksten die in 1945 zijn opgegraven. Deze teksten werden begraven in de woestijn in Zuid-Egypte, vlakbij twee kloosters nadat bisschop Athanasius ze in een brief van 367 na Chr. verbood.

In eenheid is tweeheid

Ook de tweeheid of androgynie is behouden in *Genesis* als je de grondtekst goed leest:

En Goden sprak (in het Hebreeuws staat er 'goden' of 'elohim', hetgeen niet uit vertalingen blijkt):

*'Laat **ons** mensen maken naar ons beeld'...*

Man en vrouw schiep hij hen (Gen. 1: 27).¹⁰

Hoe kan een God die uitsluitend mannelijk is een mens maken die naar zijn/haar beeld manvrouwelijk is? Die God heeft samengewerkt met zijn Sophia. Die God heeft dus net als zijn kinderen zowel een mannelijke als een vrouwelijke of Sophia-kant. God en Sophia scheppen hier samen en daarom spreekt de tekst van 'goden'. Maar die mogen later niet meer zijn.

Weet dat voor de ouden het goddelijke altijd androgyn is, ook al wordt dit niet als zodanig gemeld. Dit gebeurt wel in gnostische teksten waar Barbelo of Sophia onder andere wordt aangeduid als 'de

mannelijke maagd'. Androgynie of het eenmaken van het mannelijke en vrouwelijke is een doel in de oude mysteriereligiës.¹¹ Hierop duidt de volgende opmerking van Jezus in *het Evangelie van Thomas*, door Gilles Quispel het zogenaamde vijfde evangelie genoemd. Het bevat een traditie die uit de oergemeente te Jeruzalem stamt:

Als jullie de twee één maakt...

*en als je het mannelijke en het vrouwelijke één en hetzelfde maakt,
zodat de man niet meer een man is en de vrouw niet meer een vrouw...
dan zullen jullie ingaan tot het Koninkrijk (Ev.v.Thom. NHC II.2.22).¹²*

Sleutel 2 teruggevonden vrouwelijke beelden

Er is in oud-Israël een strijd tussen de voorstanders van het inclusieve monotheïsme waarin naast de almachtige God El en zijn Zoon scheppergod Jahwe plaats is voor Sophia en haar kinderen én hun tegenstanders, de latere monojahwisten. Deze laatsten zullen de strijd winnen. Zij zijn de overwinnaars die de geschiedenis schrijven en de teksten naar hun inzicht aan een eindredactie onderwerpen. Nu wordt de oudere traditie verboden en raakt apocrief (verborgen). In 622 v. Chr. vindt men in de fundamenten van de tempel te Jeruzalem een boek van de wet waarin koning Josia leest dat er maar één God is. Daarna wordt Asjera/Sophia, Moeder en echtgenote van scheppergod Jahwe verboden.¹³ In een van de vele beeldenstormen die de wereldgeschiedenis kent, worden haar beelden gebroken. Zij verdwijnen als stille getuigen in de aarde. Vandaag de dag worden ze ontaard en tentoongesteld.¹⁴ Zij onthullen een symbooltaal uit verloren moederculturen, uit een vergeten moederland. Daar hebben symbolen als de tuin, de boom, de slang en de appel nog een positieve betekenis. Later worden ze door de overwinnaars negatief gemaakt wanneer moederlandse mythen in heilige teksten vanuit een mangericht gods-, mens- en wereldbeeld worden opgeschreven. Het moederland zou in vergetelheid zijn geraakt, ware het niet dat men het in tal van wetenschappen aan het opgraven is.¹⁵ Daarnaast ontdekt men in **huidige** inheemse culturen vrouwgerichte en moederlandse aspecten. Zij vallen op door harmonieuze samenlevingsvormen en gelijkwaardigheid tussen vrouw en man, ouder en kind, respect voor plant en dier. Tot slot is de mens in deze culturen gericht op geest en ziel. Men ervaart nog een verbondenheid tussen geestelijke en stoffelijke werelden, een verbondenheid tussen plant en dier. Zoals dat vroeger in archaische culturen ook zo was.¹⁶

Sleutel 3 teruggevonden teksten

Naast de vele beelden van Asjera en Sophia van Oud-Israël zijn er opgegraven teksten waarin zij voorkomen. De analyse hiervan maakt het mogelijk hun verborgen en versluisde aanwezigheid in bijbelteksten te herontdekken. Asjera en Sophia zijn vol aanwezig in een opgegraven bibliotheek van kleitabletten uit Oegarit in Kanaän, in teruggevonden zegenspreuken in tempels en graven uit oud-Israël, in verborgen kruiken bij Qumran aan de Dode Zee en bij Nag Hammadi in Zuid-Egypte. Het zijn feiten waar men niet meer omheen kan; ook al doen velen tot op heden de opgegraven beelden van Asjera af als heidense idolen; ook al doen sommigen de opgegraven teksten over Asjera en Sophia af als te verwaarlozen marginale en apocriefe buitenlandse verwordingen van een authentiek exclusief-monotheïstische joodse religie.¹⁷

Sleutel vier: de Vader en de Moeder in het jodendom

In het inclusieve monotheïsme van oud-Israël van vóór de verwoesting van hoofdstad en tempel en ballingschap, is de Moeder die nu eens Asjera dan weer Sophia wordt genoemd, aanwezig. Een van

begrippen waarachter zij schuilgaat, is Geest. Jawhe God heeft een Geest, Ruach in het Hebreeuws. Dit vrouwelijke Hebreeuwse woord betekent letterlijk lucht in beweging, wind, adem en ziel.¹⁸ Geest brengt God in manifestatie. Geest manifesteert zich in wind, adem, wolk, duif, vuur, schittering, heerlijkheid, glorie. De Geest van God is sterk met hem verweven, maar staat toch naast God.¹⁹ De Geest van God functioneert altijd als zichtbaar en ervaarbaar intermediair tussen hoogverheven en onzichtbare God en de mensen.²⁰

Ook na de invoering van het exclusieve monotheïsme blijft dit duale godsbeeld voortleven in de diaspora en in Noord-Israël in Galilea vóór, tijdens en na Jezus' leven.²¹

Sleutel 5 de Vader en de Moeder in het oerchristendom

Joodse christenen hebben Geest en Heilige Geest als vrouwelijk ervaren. Dat bewijzen ook de zeer oude en apocriefe joods-christelijke evangeliën. Hier lees je dat een joods-christelijke Jezus Geest als zijn Moeder aanroept.²²

Joods-christelijke evangelisten zwermen reislustig naar alle windstreken uit: ook naar Alexandrië en Syrië en tal van andere joodse gemeenten in de diaspora. Er zijn vele apocriefe teksten van het Alexandrijnse en het Syrische oerchristendom waaruit blijkt dat men daar naast de Vader de Moeder nog kent. In Syrië is de Moeder tot 400 na Chr. in de teksten aanwezig als Geest, woord en duif.²³

Lees je de canonieke teksten van het nieuwe testament vanuit de wetenschap dat Sophia zich ook hier ooit als God de Moeder en Geest manifesteert, dan komt zij hierin opnieuw tot leven. Maria wordt zwanger van Geest.²⁴ Jezus ontvangt Geest die als duif over hem komt bij de doop in de Jordaan.²⁵ Geest spreekt tot hem bij de gedaanteverwisseling op de berg Tabor.²⁶ Jezus belooft Geest als helpster en troosteres met Pinksteren. Zij kondigt haar komst aan met hevige winden en vurige tongen.²⁷ Geest is volop aanwezig in canonieke teksten als de *Brieven van Paulus*; in het *Evangelie van Johannes* en in de *Openbaring van Johannes* waar gesproken wordt over de Vrouwe die aan het einde der tijden een kind baart.²⁸ Het (joodse) oerchristendom kent Sophia en heeft dit als eerste op joodse christenen in de diaspora overgedragen. Maar naarmate het orthodoxe christendom tot ontwikkeling komt zal dit het exclusieve monotheïsme van het orthodoxe rabbijnse jodendom van ná de ballingschap overnemen.²⁹ Sophia was weggemaakt in de joodse orthodoxie; nu verdwijnt zij wederom uit de christelijke orthodoxie. Boeken die in het teken staan van het duale godsbeeld en de mysteriekennis van Sophia die tot eenwording en eenheidsbewustzijn voert, worden verboden, verbrand en in het gunstigste geval begraven, zoals bij Nag Hammadi. Maar we vonden ze terug.

Wat voegt de gnostisch-christelijke Sophia toe aan het verschaalde beeld van Sophia in de orthodox-christelijke traditie waar van Sophia niet meer overblijft dan een verdroogde stijlbloem, een dichtelijke vrijheid en louter fantasie? In gnostisch-christelijke teksten leeft een oudere joodse en joods-christelijke Sophia voort in haar oude glansrol van God de Moeder. Zij daalt af en wekt op tot zelfkennis en bewustwording van de individuele mens. Als drager van het beeld van God en Sophia heeft deze een goddelijke potentie in zich, die hij/zij kan activeren.

Sleutel 6: Sophia gaat ondergronds

Wanneer Sophia uit het officiële monotheïsme van jodendom, christendom en islam verdwijnt, duikt zij onder om regelmatig voor het geestesoog van mystici te verschijnen. Er zijn talloze voorbeelden te geven waaronder als voornaamsten de filosoof Boethius, de profetes Hildegard von Bingen en de

Russische Sophiologen.³⁰ Vanaf 1850 wordt wereldwijd de verschijning van een vrouw die men Maria noemt met grote regelmaat waargenomen. In Amsterdam-Zuid waar zij tussen 1945 en 1959 in totaal 56 keer boodschapt, noemt zij zich de Vrouwe van alle Volkeren.³¹

Sleutel 7: in de 21^e eeuw komt Sophia terug

Terugggevonden beelden en teksten maken het mogelijk Sophia haar plaats naast de God en zijn Zoon terug te geven. In de christelijke drie-eenheid is er nu naast de Vader en de Zoon plaats voor de Moeder. Er kan zich nu een viervoudig godsbeeld ontwikkelen waarin naast de Vader, Moeder en hun Zoon plaats is voor hun Dochter, Sophia.³²

Sophia's toegevoegde waarde

Wat is in deze drie- en vierheid van het goddelijke haar toegevoegde waarde? In tal van teksten kondigt zij bewustwording van de geestkern in ieder mens aan. Wanneer zich dit collectief doorzet begint een nieuw tijdperk van Geest. Dan breekt de achtste dag aan, de tijd waarin de leeuw zich naast het lam legt, de tijd van nieuwe overvloed en vrede. Protennoia of Sophia zegt:

...luister naar mij, de taal van de Moeder van jullie genade...(44)

Ik hield mij verborgen in hen allen

tot de tijd dat ik mijzelf mocht openbaren (NHC XIII.1, 44 en 49).

Die tijd lijkt nu aangebroken.

Sophia niet alleen als Geest maar ook als Moeder aarde

In archaïsche tijden heeft men de Moeder ervaren als oerkracht in de aarde. Als kosmische kracht die ook in de aarde werkt en die de bomen, planten, dieren en mensen vruchtbaar maakt. Men ervaart dan nog hoe materie beziel is en de uitdrukking van geest en ziel in de stof is. Hoe materie energie is. Wanneer Sophia in 622 v. Chr. haar plaats in de tempel op aarde verliest, verhuist zij naar de hemel waar zij naast God de Vader troont. Daarna ontwikkelt het godsbeeld zich steeds mannelijker. Het wordt stil in die hoge en verre hemel waar God de Vader alleen en ver van de aarde overblijft. Op aarde heersen er dood en verderf, kommer en kwel. Het is merkwaardig dat wanneer Sophia of Moeder aarde haar thuisbasis verlaat en gaat hemelen, de aarde verkommert. Er ontstaat schaarste.

Schaarste

Waar is de paradijselijke overvloed gebleven van het Begin? Schaarste troef. Schaarste aan landbouwgrond omdat Moeder aarde in grote gebieden een woestijn aan het worden is. Schaarste aan voedsel voor grote delen van de mensheid, waardoor de mensen even hard worden als hun versteende grond. Schaarste aan zoet water terwijl de zeeën vol zout water zitten. Schaarste aan energie en grondstoffen terwijl andere bronnen aangeboord kunnen worden. Schaarste aan bossen en groene natuur, de longen van de aarde omdat sommigen alles platbranden. Schaarste aan kostbare planten en dieren die uitsterven. Schaarste aan geld, waardoor notabene de economieën van de rijke landen, die alleen maar om geld draaien, instorten. Schaarste aan onderwijs en leerboeken om mensen te ontrukken aan een nooddriftig bestaan. Schaarste aan kennis over Moeder aarde. Want de aarde is een dood ding geworden dat je kunt exploiteren. Schaarste aan

kennis dat de mens op Moeder aarde een onderdeel van een cyclus van leven is. En dat je soms van dieren meer liefde kunt leren dan van sommige mensen.

Schaarste aan liefde

De moeders en vaders die dicht bij Moeder natuur gebleven zijn weten hoezeer een moederkoe met alle tederheid over haar kalfje waakt; hoe hartverscheurend het verdriet is wanneer koe en kalf van elkaar gescheiden worden. Slechts weinigen onder de huidige moeders en vaders –of ze nu hoogopgeleid zijn of niet- beseffen dat koeien tot niet meer dan melkfabrieken zijn verworden. Sommigen weten niet eens meer dat de koe alleen melk geeft wanneer zij gekalfd heeft. De mensen hebben zich laten verleiden ver van Moeder natuur af te dwalen. Ja, schaarste aan liefde voor Moeder aarde en Moeder natuur heeft geleid tot schaarste en rampen.

Sophia als milieu-activist

Alles en allen die afkomstig zijn uit de bron van eenheid waarmee dit artikel begon, zijn een in geest en ziel met elkaar verbonden. Door Sophia niet alleen als Geest te erkennen maar ook als oerkracht in de aarde, als koningin van hemel én aarde kunnen we kosmos en aarde weer als geestelijk en goddelijk gaan zien. Gaan wij zien dat wij onderdeel zijn van een groot liefdesplan van God en zijn Sophia. Medeverantwoordelijk en medescheppend. Verwonderd als wij zijn door de schoonheid in de natuur. Dan kunnen we weer Sophia's ongekende potentieel van bewustzijn en eeuwigheid aanboren en herinneren waarom we heel vroeger niet in schaarste maar in overvloed leefden. Dan zal de aarde weer vruchten dragen en kan in en op aarde de achtste dag aanbreken.

Literatuur

O. Keel, S. Schroer, *Eva-Mutter alles Lebendigen. Frauen- und Götinneridole aus dem Alten Orient*. Bibel-Orient Museum, catalogus, Freiburg, 2004.

O. Keel, *Gott Weiblich. Eine verborgene Seite des biblischen Gottes*, Bibel-Orient Museum, catalogus, Freiburg, 2008.

A. E. G. van der Meer, *Van Sophia tot Maria. De wedergeboorte van de verborgen Moeder*, Geesteren, 2008.

A. E. G. van der Meer, *Van Venus tot Madonna. Een verborgen geschiedenis*, Den Haag, 2006.

A. E. G. van der Meer, *Op zoek naar loutering*, Hilversum, 1989.

G. Quispel, *Het Evangelie van Thomas, uit het Koptisch vertaald en toegelicht*, Amsterdam, 2005.

Dr Annine E. G. van der Meer is godsdiensthistoricus en theoloog. Zij promoveerde in 1989 bij Professor Gilles Quispel op gnosis en de vrouwelijke kant van God in het oerchristendom. Voorjaar 2006 is van haar hand het boek *'Van Venus tot Madonna, een verborgen geschiedenis'* verschenen. Dit boek is een speurtocht naar de verborgen vrouwelijke kant van God. Archeologie, kunst, mythen en hymnen worden onderzocht om het verloren beeld terug te vinden. Op 6 september 2008 is haar nieuwe boek *Van Sophia tot Maria. De wedergeboorte van de verborgen Moeder in de 21^e eeuw* verschenen.

Zij is de oprichtster en voorzitter van de Academie PanSophia kenniscentrum matriarchaat en eenheidsbewustzijn, een instelling die onderzoek verricht, voorlichting geeft en onderwijs verzorgt. De academie stelt zich onder andere ten doel om de vrouwelijke God, de vrouwelijke waarden en de bijdragen van vrouwen in oude en hedendaagse culturen te (her)ontdekken en uit te dragen. www.AcademiePanSophia.nl

Haar werk wordt in beeld gebracht op haar website www.pansophia.nl of www.anninevandermeer.nl.

¹ Annine van der Meer, *Van Sophia tot Maria. De wedergeboorte van de verborgen Moeder*. Geesteren, 2008, 33-4.

² *Ibid.*, 127-29, op 127 n. 62.

³ *Ibid.*, 122; zie register onder inclusief en inclusief monotheïsme en onder meervoudig godsbeeld.

⁴ *Ibid.*, hfdst 3, 18-25, 432-33.

⁵ *Ibid.*, 19 n. 9.

⁶ *Ibid.*, 20 noten 14-17.

⁷ *Ibid.*, 25 en 433.

⁸ *Ibid.*, 121-122 n 17 en in register onder targum.

⁹ *Ibid.*, 129-30.

¹⁰ *Ibid.*, 137-38.

¹¹ *Ibid.*, 44 met afb.

¹² Margaretha Lelyveld, *Les Logia de la vie dans l'Évangile selon Thomas. À la recherche d'une tradition et d'une rédaction*. Leiden, 1987; Gilles Quispel, *Het Evangelie van Thomas*, Amsterdam, 2005, 108.

¹³ *Van Sophia tot Maria*, 162, 187.

¹⁴ Keel, O., Schroer, S., *Eva-Mutter alles Lebendigen. Frauen- und Götteridole aus dem Alten Orient*. Bibel-Orient Museum, catalogus. Freiburg, 2004; Keel, O., *Gott Weiblich. Eine verborgene Seite des biblischen Gottes*, Bibel-Orient Museum, catalogus. Freiburg, 2008; *Van Sophia tot Maria*, 141 n.135 en 136; van der Meer, *Van Venus tot Madonna. Een verborgen geschiedenis*, Den Haag, 2006, 384.

¹⁵ *Van Venus tot Madonna*, hfdst 2 'de wetenschap ontdekt de verborgen Moeder', 11-25.

¹⁶ Zie syllabus Academie PanSophia blok 1 'Leer je Moedertaal weer spreken' 5.4.2 en 5.4.3 (uitgegeven in eigen beheer).

¹⁷ *Van Sophia tot Maria*: Kanaän, 141; Oud-Israël, 141-42 en *van Venus tot Madonna*, 398-400; Qumran, *Van Sophia tot Maria*, 106-10; Nag Hammadi, hfdst 14, 196-202.

¹⁸ *Van Sophia tot Maria*, 171-76; Johannes Reiling, 'Holy Spirit', *Dictionary of Deities and Demons*, Leiden, New York, Keulen, 1995, 791-803, 791.

¹⁹ Reiling, 'Holy Spirit', *DDD*, 794 met verwijzing naar *Jes.* 30:1 en 40:13.

²⁰ Reiling, 'Holy Spirit', *DDD*, 795.

²¹ *Ibid.*, 238 en verder.

²² Hennecke Schneemelcher, *Neutestamentliche Apocryphen I*, Tübingen, 1959, 108 nr 3, 1999 (6^e dr), 146 nr 3; *Van Sophia tot Maria*, 212 n 35; Hennecke Schneemelcher, *Neutestamentliche Apocryphen I*, 1959, 107 nr 2, 1999 (6^e dr), 141 nr 3; Klijn, *Apocriefen van het Nieuwe Testament*, 2006, 22 nr 7; *Van Sophia tot Maria*, 212 n 37.

²³ *Van Sophia tot Maria*, 205 n 11 en 206; zie *Handelingen van Thomas bij van der Meer, Op zoek naar loutering*. Diss. Hilversum, 1989, II.1 56-70; *Van Sophia tot Maria*, 203-208.

²⁴ *Van Sophia tot Maria*, 240.

²⁵ *Ibid.*, 212-13 en 240-41.

²⁶ *Ibid.*, 211-12; 248 n 56.

²⁷ *Ibid.*, 251.

²⁸ *Ibid.*, 252-56.

²⁹ *Ibid.*, 101, 122, 130, 192, 286.

³⁰ *Ibid.*, hfdst 22 Sophia van de mystici, 408-33.

³¹ *Ibid.*, 262-65.

³² *Ibid.*, 268-69.